



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Groepsvorming onder Duitse aardewerkhandelaren in 19e-eeuws Holland en Utrecht

Schrover, M.L.J.C.

Citation

Schrover, M. L. J. C. (1998). Groepsvorming onder Duitse aardewerkhandelaren in 19e-eeuws Holland en Utrecht. *Holland. Themanummer: Adel In Holland*, 30(2), 94-112. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/63185>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/63185>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Historisch Tijdschrift Holland

30e jaargang
nummer 2
1998

Holland

Holland, historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

D. Carasso, M.J.M. Damen, G.M.E. Dorren, K. Goudriaan, G.J. van Ham, I. Heidebrink, M. Keblusek, E. Kreuwels, S. Langereis, J. Steenhuis, G. Verhoeven, I. van der Vlis, A. van der Zee.

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van Holland, drs. M.J.M. Damen, Hogewoerd 47, 2311 HG Leiden, telefoon 071-5122963.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr. G. Verhoeven, p/a Gemeentelijke archiefdienst Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. 015-2602340.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs. G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: M.C. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172700.

Contributie: f50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overname van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1998 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwsgeldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Groepsvorming onder Duitse aardewerkhandelaren in 19e-eeuws Holland en Utrecht*

In 1996 verscheen in *Holland* een artikel van Cora Laan over een Delftse herberg en de consumptie van mineraalwater.¹ In dit artikel werd een collectie kruiken van steengoed beschreven afkomstig uit een beerput bij de 'Stadsherberg Buyten'. Deze Delftse herberg lag buiten de Kotelpoort aan het Zuideinde. Het was een opmerkelijke vondst omdat zelden zoveel kruiken tegelijk worden gevonden. In een greppel bij de beerput werden bovendien nog veel meer kruiken gesignaleerd. Alle kruiken die werden opgegraven waren gebroken. Uit de fragmenten konden 59 kruiken worden gereconstrueerd, waarvan 26 vrijwel compleet. Omdat de kruiken uit de vrije hand waren gedraaid, kon worden vastgesteld dat ze dateerden van vóór de introductie van de kruikenpers in 1879. De kruiken waren gemaakt in het Westerwald in het Duitse Nassau. Stempels op een aantal kruiken duiden aan dat ze oorspronkelijk waren gebruikt voor mineraalwater afkomstig uit Fachingen, Geilnau en Selters. Dit waren drie in de 19e eeuw zeer bekende bronnen nabij de Duitse rivier de Lahn, in de buurt van het Westerwald. De bronmerken van deze plaatsen, zoals afgebeeld op de kruiken, werden gebruikt in de eerste helft van de 19e eeuw. Dat hoeft niet te betekenen dat de kruiken toen zijn weggegooid: dat kan ook later in de eeuw zijn gebeurd. De andere voorwerpen uit de beerput dateerden uit de 18e eeuw. Laan vermoedt dat de put, toen de kruiken werden weggegooid, nog slechts sporadisch werd gebruikt.

Het aantal kruiken dat werd gevonden in Delft was te groot voor normaal particulier gebruik. Laan toont aan dat niets in de boedelinventaris van de herberg, die in 1819 in bezit was van het echtpaar Jacob van der Gaag en Heijltje Dorresteijn, wijst op de consumptie van mineraalwater door bezoekers. Ze oppert daarom de mogelijkheid dat Heijltje Dorresteijn, die in 1829 overleed, een intensieve mineraalwaterkuur heeft gevolgd. Een andere mogelijkheid was, volgens Laan, dat Jacob van der Gaag op zijn binnenplaats sterke drank stookte en de mineraalwaterkruiken hierbij hergebruikte.

Uit de voorzichtige formulering blijkt dat Laan zelf ook niet helemaal overtuigd was van de verklaringen die zij aandroeg. Er is dan ook een meer waarschijnlijke verklaring voor de herkomst van het steengoed. Op het Zuideinde in Delft woonde, behalve de herbergier en zijn vrouw, ook een grote groep aardewerkhandelaren uit het Duitse Westerwald. Niet de herbergier, maar deze handelaren hebben hun gebroken kruiken in de beerput en de greppel bij de herberg weggeworpen. Mogelijk is dat over een periode van meerdere jaren gebeurd, maar het kan ook iets eenmaligs zijn geweest, bijvoorbeeld nadat een verkeerd geladen schip na zwaar weer met veel gebroken kruiken aankwam.

Door de vondst van het steengoed worden we geantendeerd op een opvallende groep Duitse migranten in Delft. Leden van dezelfde groep vinden we in het midden van de 19e eeuw ook in andere Nederlandse plaatsen. De migranten waren allen katholiek, ze handelden alle-

* Met dank aan Jan Taccasen die mij op het artikel van Cora Laan en een mogelijke andere verklaring van de steengoedvondst attenteerde, en die commentaar heeft geleverd op eerdere versies van dit stuk.

1 Cora Laan, 'Consumptie van mineraalwater en een Delfse herberg', *Historisch Tijdschrift Holland* 28 (1996), 232-246.

maal in steengoed, en ze kwamen allemaal uit het Westerwald. In de verschillende Nederlandse steden woonden ze geconcentreerd in gelijksoortige buurten.

De migratie van Westerwalders was onderdeel van een veel grotere Duitse migratiebeweging. Duitsers vormden de grootste groep vreemdelingen in het 19e-eeuwse Nederland. Van de buiten Nederland geboren vreemdelingen kwam in de periode van 1850 tot 1890 zestig procent uit Duitsland. In 1890, het eerste jaar waarbij in de volkstelling de nationaliteit werd geregistreerd, waren er in Nederland 51.000 vreemdelingen, waaronder 31.000 Duitsers.² Het gaat hierbij alleen om mensen die in Duitsland waren geboren. In Nederland geboren kinderen van Duitsers kregen tot 1892 automatisch de Nederlandse nationaliteit.³

De omschrijving 'Duitsers' maskeert dat het hier in feite gaat om een groot aantal verschillende migrantengemeenschappen. Net als de Westerwalders, die hieronder worden beschreven, vormden sommige andere migranten uit Duitsland hechte groepen binnen de Nederlandse samenleving. Het traceren en herkennen van deze groepen in Nederland is echter niet altijd eenvoudig. Vreemdelingenregisters zijn niet voor alle plaatsen beschikbaar. Vestigingsregisters vermelden de plaats van herkomst, niet de geboorteplaats. Bij de herkomstplaats werd bovendien vaak 'suppletoir' ingevuld. In de bevolkingsregisters werd wel de geboorteplaats vermeld, maar het bewerken van deze bron is erg arbeidsintensief.⁴ Bovendien worden de plaatsnamen in deze en andere bronnen nogal eens vreemd gespeld. En wanneer het gaat om zeer kleine plaatsen die later in grotere gemeenten zijn opgegaan, of om plaatsen die van naam zijn veranderd, zoals soms in Oost-Duitsland het geval is, dan is het lokaliseren van de herkomststreek niet gemakkelijk. In Duitsland zijn er bovendien meer dan 650 gevallen waarbij twee plaatsen precies dezelfde naam dragen. In nog eens ongeveer 250 gevallen zijn er drie of meer plaatsen met dezelfde naam. Zo komt de plaatsnaam Schönberg tien keer voor en Neukirchen twaalf keer. Toch is het bij een onderzoek naar groepsvorming, zoals hier bij de Westerwalders, bijzonder belangrijk dat plaatsen op een kaart kunnen worden gezet. Zolang de herkomstplaats niet gelokaliseerd is, kan niet worden vastgesteld in hoeverre mensen met een gemeenschappelijke Duitse geografische achtergrond binnen Nederland een groep vormden. Een steengoedvondst zoals in Delft kan dan heel belangrijk zijn als eerste aanzet voor het bestuderen van de groepsvorming.

In dit stuk wordt eerst de groep Westerwalders in Delft beschreven, daarna vergelijkbare groepen in Utrecht en Amsterdam. Vervolgens wordt ingegaan op de achtergrond van de Westerwalder aardewerkhandel en op de veranderingen die in de 19e eeuw het groepsvormingsproces van de Westerwalders hebben beïnvloed.

² E. Heijis, *Van vreemdeling tot Nederlander. De vertening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995) 229.

³ Ibidem, 210.

⁴ Bij het hierbeschreven onderzoek voor Delft, Utrecht en Amsterdam werden verschillende bronnen gebruikt. In Delft was de aardewerkvondst bepalend voor waar naar de Westerwalders kon worden gezocht. Het bevolkingsregister en het vreemdelingenregister vormden de werkelijke bronnen. In Utrecht was de invalshoek het patentregister, waarna gegevens werden aangevuld op basis van het bevolkings- en vestigingsregister. Patentregisters zijn niet voor alle plaatsen bewaard. Waar ze wel bewaard zijn, zijn ze niet altijd bruikbaar omdat soms adresgegevens ontbreken. In Amsterdam werd het vreemdelingenregister gebruikt. De data voor Amsterdam werden vooral verzameld door Gerard de Punder, waarvoor mijn dank.

Aardewerkhandelaars op het Zuideinde in Delft

Het Delftse Zuideinde had in de eerste helft van de 19e eeuw een bedrijfsmatig karakter. De Stadsherberg Buyten stond op de hoek van het Zuideinde en de latere Crommelinlaan, en keek uit over de Kolk in de Schie. Het Zuideinde was de losplaats voor de van ver komende, onregelmatig varende grote schepen. Hier werden de goederen op kleinere schepen overgeladen. Het was de plaats waar elk nur een beurtveer uit Rotterdam afmeerde, en het was de ligplaats voor de op verder weg gelegen bestemmingen varende buitenvereen.

Achter de smalle strook bebouwing aan het Zuideinde, die al dateerde van vóór de 19e eeuw, lagen weilanden, blekersvelden en tuinen. Jacob van der Gaag was niet alleen eigenaar van de Stadsherberg, maar ook van belendende percelen. Zijn bezit was van grote omvang en besloeg het hele gebied achter de herberg, tot aan de in 1847 aangelegde spoorlijn en enkele percelen voorbij dit spoor. Naar de herbergier was het in de spoorweggeschiedenis befaamde Laantje van Van der Gaag genoemd.⁵ Aan de Crommelinlaan tegenover de herberg, op land van Van der Gaag, werd aan het einde van de 19e eeuw de Koninklijke Zinkfabriek F.W. Braai gebouwd. Op één van Van der Gaags weilanden aan de herbergkant verrees de zogenaamde Bloemenbuurt, bestaande uit drie blokken woningen voor arbeiders van de Zinkfabriek.

Het bezit van Van der Gaag omvatte in 1828 23 percelen. Behalve de weilanden, tuinen en blekersvelden, behoorden hiertoe ook negen huizen met erven. Later in de eeuw nam het aantal percelen en huizen toe, omdat percelen werden opgesplitst en volgebouwd. Familieleiden van Van der Gaag hadden verderop aan het Zuideinde eveneens bezit waarmee hetzelfde gebeurde. Tussen en vooral achter de bestaande bebouwing kwamen gangen, poorten en stoppen.⁶ Nummer 171 kreeg, bijvoorbeeld, zo'n 40 toevoegsels.

In 1828 woonden Jacob van der Gaag en Heijltje Dorresteijn op het Zuideinde nummer 173. Van der Gaag stond in het bevolkingsregister te boek als kastelein en voerman. In 1861 woonde hij nog steeds op dit adres, nu met zijn tweede vrouw Maria Duvelsdorp. Van der Gaag was volgens het bevolkingsregister van 1861 jager van schuuten. Naast hem, op nummer 172, woonden in 1861 de kramer Petrus Kalb en zijn vrouw Maria Geelhart, beiden geboren in Ransbach in het Westerwald (zie afb. 5, p. 108).⁷ Op nummer 171-I woonden de koopman Philip Lahnstein en Anna Schwanderlapp, geboren in Ehringshausen in het Westerwald. Op nummer 171-II woonden de aardewerkkramer Pieter Lahnstein en zijn vrouw Catharina Holsten.⁸ Ze waren geboren in het Westerwaldse Ehringshausen en Meudt. De opsomming van Westerwalders kan schier eindeloos worden uitgebreid voor de andere panden aan het Zuideinde. In vrijwel elke woning vinden we één of meerdere Westerwalders. Opvallend op het Zuideinde zijn nog op nummer 152-a de aardewerkkramer Johannes Lamb, geboren in Nassau, en zijn vrouw Maria van der Gaag, een nichtje van de herbergier. De Westerwalders op het Zuideinde waren niet alleen buren van Jacob, maar hadden ook een familieband met hem.

De Westerwalder bewoning van het Zuideinde dateerde al van vóór 1861. Reeds in het be-

5 D. Wijnenga, 'Zorg voor armen en wezen', in: L.V.E. Spaander en R.A. de Leeuw (red.), *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813* (Delft 1982) 89.

6 G.A. Delft, Kadastrale gegevens.

7 De naam Geelhart wordt, zoals heel veel andere Duitse namen, niet in alle bronnen gelijk gespeld. Geelhart wordt bijvoorbeeld ook als Keelhart geschreven.

8 Mogelijk waren Pieter en Philip familie van elkaar. Op basis van het Delftse materiaal is dat echter niet vast te stellen. In het Westerwald kwamen sommige namen bijzonder vaak voor. Om de verschillende mensen die zowel dezelfde voornaam als dezelfde achternaam hadden uit elkaar te houden werd bij de namen in de Duitse bevolkingsadministratie een Romeins cijfer geplaatst.

Delft



Afb. 1. Woonbuurt van Westerwalders in Delft (gearceerd).



volkingsregister van 1828 vinden we Westerwalders op het Zuideinde. Niet al deze migranten woonden echter permanent in Nederland. Het op en neer reizen van de migranten wordt weerspiegeld in het feit dat opeenvolgende kinderen afwisselend in Nederland en in het Westerwald werden geboren.

Omstreeks het midden van de 19e eeuw breidde de groep Delftse Westerwalders zich aanzienlijk uit, gelijktijdig met de bebouwing op het Zuideinde. De Westerwalders kwamen vooral te wonen in de gangen, poorten en sloppen. In het Delftse Vreemdelingenregister uit die tijd staat bij meerdere Westerwalders vermeld dat zij woonden 'in een eigen huis op het Zuid-einde'.⁹ In kadastrale gegevens zijn zij echter niet als eigenaars van deze panden terug te vinden. Mogelijk werd met de omschrijving bedoeld dat zij de woningen als huurders permanent tot hun beschikking hadden, en niet bij anderen of in logementen tijdelijk onderdak vonden.

In het midden van de vorige eeuw woonden vrijwel alle Delftse Westerwalders op het Zuid-einde. Elders in de stad woonden nauwelijks migranten uit het Westerwald. De migranten die in de tweede eeuw helft naar Delft kwamen voegden zich bij de reeds gevestigde groep op het Zuideinde.

⁹ G.A. Delft, Vreemdelingenregister politie-archief, 980, 1859-1863.

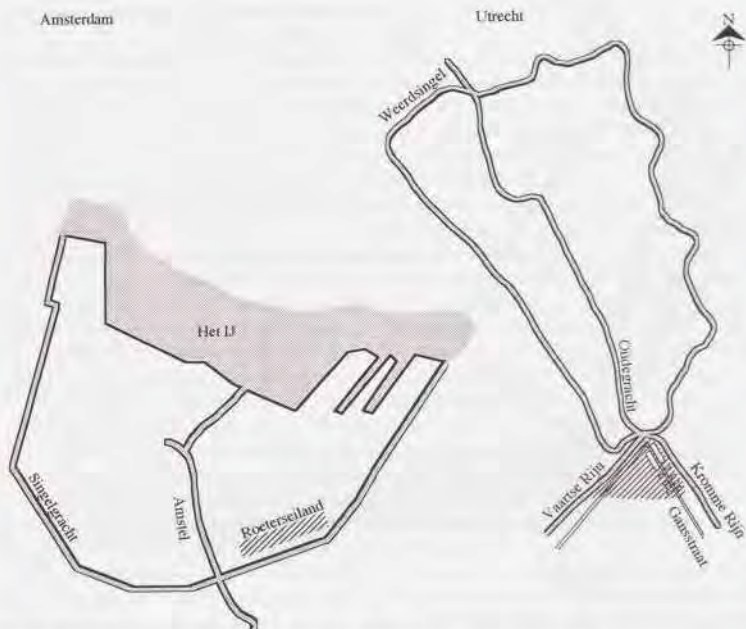


Abb. 2. Woonbuurten van Westergalers in Utrecht en Amsterdam (gearceerd).

Westergalers in Utrecht en Amsterdam

De 19e-eeuwse concentratie van Westergaler aardewerkhandelaren is niet uniek voor Delft. In andere steden, zoals Utrecht, Amsterdam, Den Bosch, Maastricht, Dordrecht, Rotterdam, Zwolle, Breda, Leiden, Tiel, Culemborg, Gouda en Alkmaar woonden ook Westergalers. Aangenomen kan worden dat ze ook elders hebben gewoond.¹⁰

Net als in Delft woonden de Westergalers in Utrecht en Amsterdam geconcentreerd in één buurt.¹¹ In Utrecht was dat een gedeelte van Wijk K, gelegen rondom de Gansstraat. Het kleine, dichtbebouwde buurtje lag buiten de singels die de Utrechtse binnenstad omsloten, en bij de Tolsteegbrug die toegang gaf tot de stad. Net als het Zuidende in Delft lag de Gansstraat direct buiten een stadspoort, gunstig gestueerd voor de aanvoer van handelswaar over

10. Uitgebreid onderzoek heb ik alleen gedaan voor Delft, Utrecht en Amsterdam. Rotterdam heb ik oppervlakkig onderzocht. Voor de andere plaatsen heb ik slechts aanwijzingen. Voor informatie over groepen Westergalers houd ik mij aanbevolen.

11. Marlon Schrover, 'Omlopers in Keulse potten en pottenruien met het Westergal', in: Marjolijn 't Hart, Jan Lucassen, en Henk Smal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 101-120.

het water. De Westerwalders bewoonden de huizen in de sloppen en stegen rond de Gansstraat, waarbij op de erven pakhuizen stonden. In 1868 werd dit buurtje getypeerd als een 'aaneengeschakelde reeks van blinde stegen, hofjes en sloppen, die voor een groot deel niet aan de eischen der hygiëne voldeden'.¹²

In Amsterdam woonden de Westerwalders op het Roeterseiland in Wijk W. In de 17e eeuw waren de erven in dit buurtje in bezit van Hendrick Roeters, die ze uitgifte aan brandewijnbrouwerijen. In de 19e eeuw behield de buurt, evenals het Zuideinde in Delft en de buurt rond de Gansstraat in Utrecht, een bedrijfskarakter. Net als in Utrecht en Delft woonden de Westerwalders in Amsterdam in een groot aantal dichtbij elkaar gelegen panden. In tegenstelling tot de Utrechtse en Delftse groep huise een gedeelte van de Westerwalders in Amsterdam echter in logementen. Bovendien woonde een deel van de Amsterdamse Westerwalders in het vaartuig, waarmee ze hun goederen hadden aangevoerd. De vaartuigen werden afgemeerd in de Achtergracht bij het Weesperplein.

Achtergrond van de Westerwalder aardewerkhandel

De handel in Westerwalder aardewerk dateerde van vóór de 19e eeuw. In het hele Rijngebied van Koblenz tot Krefeld was reeds eeuwenlang sprake van een omvangrijke aardewerkproductie. Het aardewerk uit deze streek was van speciale kwaliteit, omdat de klei bij hoge temperatuur kon worden gebakken en dan samensmolt tot een gesinterd lucht- en waterdicht product. Om optimaal van de ovens gebruik te kunnen maken, werd er meer gebakken dan lokaal kon worden afgezet. Het overschot werd in de 16e eeuw door de pottenbakkers en door hun vrouwen in de wijde omgeving uitgeveerd. Na verloop van tijd vond een groot deel van de bevolking van deze streek door venten in de nabije of verdere omgeving van het Westerwald een aanvullend bestaan. Deze trekhandel vormde een alternatief voor de huisindustrie, die hier slechts mondjesmaat tot ontwikkeling kwam.¹³ Naast de ventende pottenbakkers en hun vrouwen ontwikkelde zich een professionele handel. Uit Duitse verordeningen van 1591 en 1603 blijkt, dat de handel reeds toen in handen van beroepshandelaren was gekomen. In het midden van de 17e eeuw vormden deze handelaren een machtsblok tegenover de producenten. Als reactie namen sommige producenten opnieuw zelf de handel op zich. Dat gebeurde ook in de 18e eeuw nog een aantal malen. De beroepshandelaren waren echter beter bekend met de afzetmarkt, en de handelende producenten konden zich niet staande houden.

Het belangrijkste afzetgebied voor de lange-afstandshandelaren was reeds in de 16e eeuw Nederland. In de 17e eeuw kwamen daar Noord-Duitsland, Frankrijk, België en overzeese streken bij. Nederland bleef echter tot in de 19e eeuw het belangrijkste afzetgebied. Dat het Westerwalder steengoed in Nederland algemeen gebruikt werd, blijkt wel uit het feit dat bij elke opgraving de scherven ervan voor het oprapen liggen.¹⁴ Nederland was voor de Duitse handelaren een aantrekkelijk afzetgebied omdat in de 17e en 18e eeuw de levensstandaard er hoger was dan in Duitsland, en kopers bereid waren hogere prijzen voor Westerwalder aarde-

¹² H. Snellen, *Utrechts Achterbuurt*. Voordracht in de Algemeene vergadering van 25 februari 1868 Vereniging tot Verbetering der Volksgezondheid, GA Utrecht, archief 162. Verslagen van de Vereniging tot verbetering der Volksgezondheid, 1868.

¹³ Johann Plenge, *Westerwälder Hausener und Landgänger* (Leipzig 1898) 5.

¹⁴ J. de Kleyn, *Volksaardewerk in Nederland 1600-1900* (Zeist 1965) 30-31.

werk te betalen. Dit aardewerk was van betere kwaliteit dan de Nederlandse producten. Bovendien waren de Nederlandse pottenbakkers lange tijd niet in staat om aan de vraag naar aardewerk te voldoen.

In sommige Nederlandse plaatsen werd tot de 19e eeuw door gildenbepalingen de rol van de Westerwalder beperkt. Utrecht kende, bijvoorbeeld, in de 18e eeuw het marsliedengilde waaronder de handelaars in kannen, kruiken en potten ressorteerden. Volgens een verordening uit 1759 mocht niemand deze waren verkopen zonder lid van het gilde te zijn, het gildengeld te hebben voldaan en het bewijs van burgerschap te hebben getoond. Vreemde kooplieden die gildengoederen wilden verkopen, mochten dat alleen doen in het gros aan de winkeliers. Voordat ze konden verkopen aan de gildenleden moesten ze, tegen betaling, een briefje met permissie halen bij het gilde. Het gilde stelde dan de winkeliers van hun komst in kennis. De toestemming gold voor maximaal twee dagen. Herbergiers werden verplicht het gilde op de hoogte te brengen van de komst van de vreemde kooplieden. Bij overtreding werden hoge boetes opgelegd.¹⁵

De 18e-eeuwse gildenbepalingen betekenden dat de Westerwalder handelaars in de stad alleen als groothandelaars konden functioneren. Op het platteland hebben ze hun waren mogelijk wel rechtstreeks kunnen afzetten. Het gilde verbood weliswaar ook het 'omloopen op het platte land', maar de controle was daar minder scherp.¹⁶ De Westerwalder lijken niet te zijn toegetreten tot het Utrechtse marsliedengilde. In het register van namen van gildenbroeders en -zusters komen geen Westerwalder voor.¹⁷

De opheffing van de gilden in 1798 betekende niet automatisch het einde van de handelsbeperkingen.¹⁸ Aan het begin van de 19e eeuw werden in sommige plaatsen via een omweg de gildenbepalingen hersteld. In 1808 verzocht het Delftse Sint Nicolaasgilde of 'Korans Gild' (koopmansgilde) 'speciaal te letten op de veelvuldige klagen welke wij bijna daagelijks van gilde broeders en zusters hebben moeten aanhooren, namentlijk dat het weinige debiet welk er door het groote verval van bijna alle bronnen van negotie in deese stad en haven nog over is gebleeven meestal door vreemdelingen word geabsorbeert'. Bepaald werd dat mensen die wilden verkopen lid moesten zijn van het gilde, en dat ze hun patentbelasting moesten hebben voldaan.¹⁹ Behalve de kooplieden drongen ook de Delftse producenten aan op meer regels. Zij richtten een corporatie op als opvolger van hun in 1798 verboden gilde. Vreemdelingen die 'hunne potten begeerde uit te venten' moesten hun patenten door de corporatie van 'Fabrikanten en Trafikanten in aardewerk' tegen betaling van zes stuivers laten visiteren.²⁰

Ofschoon het verdwijnen van de gilden met horten en stoten ging, betekende de opheffing van de gildenbeperkingen toch dat de Westerwalder handelaars in de 19e eeuw meer mogelijkheden kregen. Na de opheffing van de gilden veranderde het karakter van de Westerwalder aardewerkhandel ingrijpend. De wijzigingen betroffen de transportmethode, veranderingen in de vraag, de samenstelling van de groep en uiteindelijk ook het migratiepatroon.

15. GA Utrecht, 86 BA 1 Gilden, inv.nr. 63 en 56.

16. *Ibidem*, inv.nr. 56.

17. *Ibidem*, inv.nr. 58. Register van de namen der aangenomen leden van het marsliedengilde 1724-1798.

18. Gilden werden opgeheven in 1798 en definitief afgeschaft in 1808.

19. GA Delft, Stadsarchief 2e afdeling, inv.nr. 143.

20. *Ibidem*, inv.nr. 137.

Wijziging in de transportmethode

Het transport van aardewerk naar Nederland vond aanvankelijk niet over het water plaats, maar over land. De grote handelaars vervoerden hun waren met wagens naar een depot in het afzetgebied. Aardewerk is zwaar, zodat slechts een beperkt aantal stuks op de rug, op het hoofd, of in een mand aan de arm door de venters kon worden meedragen. De venters waren daarom genoodzaakt regelmatig naar de depots terug te keren, waar de goederen lagen opgeslagen. Het is logisch dat de Westerwalders ook bij deze pakhuizen gingen wonen. Voor het vervoer van goederen binnen Nederland werden van oudsher potschepen gebruikt. Een locatie aan het water lag dus voor de hand. De groothandelaars die een depot beheerden en zich permanent in het afzetgebied vestigden, fungeerden als grossiers voor de kleinere handelaars. Onder de grote handelaars waren enkele succesvolle ondernemers, die een goed inkomen verdienden en meerdere knechts en meiden in dienst hadden. Per jaar verkochten deze grote handelaars acht tot negen karrenvrachten aan goederen.²¹ De kleinere handelaars ondernamen hun reis zonder in alle gevallen vooraf afspraken te hebben gemaakt met de grossiers. Sommigen faalden in hun opzet en werden dan zonder middelen van bestaan over de grens gezet.²²

Omdat de handelaars op een vaste bestemming reisden, waren ze ondanks het seizoensmatige karakter van hun verblijf in het afzetgebied geen vreemden. Sommige trekhandelaars spraken behalve Duits ook Nederlands.²³ Dat de handelaars geen vreemden waren blijkt ook uit de beschrijving van de uitzetting van Johan Schmidt. In juli 1852 werd hij uitgewezen na een straf van drie maanden wegens diefstal te hebben uitgezeten. In het *Algemeen Politieblad* werd over hem opgemerkt dat zijn ouders zich veelal te Dordrecht ophielden en dat hij zelf door heel Zuid-Holland bekend was 'als gewoon met potten en pannen aldaar rond te reizen.' Nu was hij zonder middelen van bestaan komen te zitten, had onvoldoende papieren en was armalstig. Zijn vrouw had 'zich van hem verwijderd', na herhaaldelijk door hem te zijn mishandeld. Gezien de band die Schmidt had met Nederland, werd aangenomen dat hij pogingen zou doen om opnieuw het land in te komen.²⁴

In het midden van de 19e eeuw gingen de handelaars ertoe over hun waren per schip over de Rijn te vervoeren. De Rijn was lange tijd meer een barrière dan een waterweg geweest. In de 19e eeuw werden echter de tollens, die in zeer groten getale langs de Rijn stonden, opgeheven, de verplichte overslag in Keulen kwam te vervallen en de veranderingen in de rivier werden opgeruimd. De verbreiding van de stoomboot maakte voorts het transport minder afhankelijk van de wind.²⁵

De Westerwalder goederen werden nu per kar naar de Rijnhaven Vallendar, bij Koblenz, gebracht en daar ingeladen. Enkele van de grote handelaars hadden een eigen schip voor hun vervoer.²⁶ In Nederland werden de potten van de Rijnschepen overgeslagen op karten en kleinere potschepen. De Rijnschepen namen wel eens handelaars mee.²⁷ Gebruikelijker was

²¹ Plenge, *Westerwälder Hausware*, 114.

²² *Algemeen Politieblad* 1852-1853.

²³ *Ibidem*, Maart 1853 Rotterdam, 120.

²⁴ *Ibidem*, Juli 1852 Brielle, 492.

²⁵ H.J. Keuning, 'De economisch-geografische achtergrond van de Rijnvaart voor 1870', in: *Fysisch- en Economisch-Geografische beschouwingen naar de Rijn als Europese rivier. Vriendenboek aangeboden aan prof. W.E. Baerman* (Rotterdam 1948) 32-60; H.C.W. Roemen, 'De ontwikkeling na 1870', in: *idem*, 61-88.

²⁶ Franz Baaden, *Landungen. Bootschiffe des Rheinfahrerlandes* (Raisbach-Baumbach 1993) 21.

²⁷ *Algemeen Politieblad* Oktober 1852 Haarlem, 637.



Afb. 3. De potmarkt op de Noordermarkt te Amsterdam in 1693. Gravure. Foto AA 88706, Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

echter dat de schare handelaren in het voorjaar, voorzien van roggebrood, in tien tot twaalf dagen naar Nederland liep.²⁸ De reizigers liepen zo'n acht tot tien uur per dag.

Kort na de verbetering van de Rijnvaart kwamen de spoorwegverbindingen tussen Nederland en het Duitse achterland tot stand. Hiermee opende zich een tweede mogelijkheid voor grootschalig, snel en relatief goedkoop vervoer.

Wijziging van de transportmethode had geen gevolgen voor de geconcentreerde bewoning van de Westerwalders in Nederlandse steden. Buurten met veel pakhuizen, die goed bereikbaar waren over het water bleven aantrekkelijk. De trek op de reeds bestaande woonbuurten werd er eerder door versterkt dan verzwakt. De wijzigingen in het transport maakten het wel mogelijk voor de handelaren om in te spelen op de toename van de vraag naar aardewerk, die zich in het midden van de 19e eeuw voerdeed.

Veranderingen in de vraag

De pottenbakkerij in het Westerwald had tot in de 18e eeuw een aanzienlijke omvang gekend. Het verband tussen productie en handel was echter geleidelijk minder geworden, en reeds in de 18e eeuw waren de meeste handelaren niet tevens producent, ofschoon ze zich soms wel zo afficheerden. In de eerste helft van de 19e eeuw had de pottenbakkerij te lijden onder de

²⁸ Plenge, *Westerwälder Hausieren*, 107 en 110.

concurrentie van de goedkoper producerende grotere bedrijven buiten het Westerwald. Pas aan het einde van de 19e eeuw kreeg het Westerwald weer een aardewerkindustrie van betekenis.

De fabrieken maakten Westerwalder aardewerk aan de hand van voorbeelden uit de 17e eeuw en met behulp van reliëfmatrijzen die ook in eerdere eeuwen gebruikt waren. Ofschoon de fabrieken buiten het Westerwald gevestigd waren, betrokken ze de grond- en kleurstoffen wel uit die streek. Het 19e-eeuwse Westerwalder aardewerk was door vormgeving, materiaalgebruik en productiewijze en door de slijtvastheid van het eindproduct zelfs voor experts moeilijk te onderscheiden van de 17e-eeuwse voortbrengselen. De kannen en kruiken werden echter niet gemaakt als vervalsingen, maar waren een geslaagde poging van de fabrikanten om in te spelen op de 19e-eeuwse belangstelling voor de 17e eeuw.²⁹

De aardewerkproducten die werden verhandeld kwamen in de 19e eeuw gedeeltelijk uit het Westerwald, en gedeeltelijk uit grote fabrieken erbuiten. De fabrikanten zochten de handelaren op als ze in de winter in het Westerwald waren. De handelaren deden dan hun bestellingen voor het handelssseizoen. Eenmaal in Nederland werden ook wel waren bijbesteld bij de fabrikanten. Toen in het midden van de 19e eeuw de vraag naar Westerwalder aardewerk toenam, gaven fabrikanten en andere producenten de handelaren krediet. De goederen hoefden pas te worden betaald aan het einde van het handelssseizoen. Door de kredietverschaffing werd toetreding tot de handel bijzonder eenvoudig. Het gevolg was dat in het midden van de 19e eeuw gelijktijdig met de vraag ook het aantal handelaren fors toenam.

De reden voor de forse toename van de Westerwalder aardewerkhandel in de 19e eeuw was, ten dele, dat het met de landbouw in het Westerwald slecht ging, terwijl de bevolking groeide. Omgekeerd maakte de toenemende handel ook bevolkingsgroei mogelijk. Door de geleidelijk stijgende welvaart elders nam voorts de vraag naar goedkoop aardewerk toe. Een bord voor ieder afzonderlijk, in plaats van een grote schotel voor allen gezamenlijk, kwam als een bescheiden luxe voor de armeren in zwang.³⁰ Houten kommen en timen borden verdwenen van de tafels, bloempotten raakten in de mode bij de gegoede burgerij en een proviënkast vol aardewerken potten met in zout ingelegde groenten en vlees werd een symbool van welstand voor de kleine burgerij.

De Westerwalders waren niet de enigen die in Nederland aardewerk verkochten. In Delft was er aan het begin van de 19e eeuw een groot aantal mensen dat een aardewerkwinkel dreef. Genoeg de inschrijvingen in het Delftse patentregister waren er nog al wat plateelbakkersknechts die in de aardewerkindustrie werkzaam waren en die tevens een winkel dreven.³¹ Waarschijnlijk was dit een symptoom van de in verval zijnde lokale aardewerksector.

Naast de lokale winkeliers en kramers in aardewerk kende elke plaats aan het begin van de 19e eeuw ook vreemde aardewerkkramers. Het Westerwald was niet de enige Duitse streek waar in de 19e eeuw trekhandelaren in aardewerk vandaan kwamen. Het Westfaalse Ochtrup, niet ver van Enschede ten oosten van Gronau in het Münsterland, was ook een bekend centrum van productie en handel.³² Dit aardewerk werd door Ochtrupper handelaren in Nederland verkocht.

29 Gisela Reineking-Von Böck, 'Steinzeug - Nachahmung, Nachbildung oder Fälschung?', *Keramios* 49 (1971) 3-66.

30 A.J. Fr. van Maenen, *Petrus Regent 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1950) 223.

31 G.A. Delft, *Stadsarchief* 2e afl. 92, Patentregister 1809-1811.

32 De Kleyn, *Volkswaardewerk in Nederland*, 36-37; Anton Wegener, *Ochtrup, ein Heimatbuch* (s.l., s.a.) 204, 216.



Afb. 4. Een potschip bij Workum in 1943. Tot ver in deze eeuw werd aardewerk gewoonlijk op potschepen vervoerd. Foto AA 151855, Collectie Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

Aardewerk werd vanzelfsprekend niet alleen in het Westerwald gemaakt, maar ook op tal van plaatsen in Nederland en daarbuiten. In Delft kwam in de 17e eeuw de aardewerkindustrie tot bloei, gestimuleerd door het wegvallen van de importen uit China en Japan. In de 18e eeuw verviel deze sector echter door concurrentie uit het buitenland, vooral uit Engeland. De Delftse productie had in de 18e eeuw ook te lijden onder de toevoer van Franse en Duitse producten en de hervatte aanvoer van Oosters porselein.³³ Tekenend voor het geringe belang van de lokale nijverheid aan het begin van de 19e eeuw is dat in de boedelinventarissen van de Delftse gegoede burgerij tussen 1830 en 1850 het Delfts aardewerk totaal ontbreekt, zelfs in de keuken.³⁴

Dat de Westerwalders, ondanks andere producenten en handelaars, een *niche* konden vinden in de aardewerksector kwam doordat deze markt in hoge mate gesegregeerd was. De rijkere kochten de duurder service en het zogenaamde pronkaardewerk: grote vazen en andere decoratieve stukken die slechts werden uitgesteld en geen gebruiksfunctie hadden. Voor de armere klanten en voor het gebruik in de keuken was er het niet of nauwelijks gedecoreerde volksaardewerk. Dit aardewerk werd vrij grof en in grote partijen gemaakt en werd niet voorzien van stempels ter aanduiding van de producent of ontwerper. Door de slechte

33. Thera Wijsenbeek-Oldhuis, 'Delft in de 18e eeuw, een stad in verval', in: L.V.T. Spaandier en R.A. de Leeuw (red.), *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813* (Delft 1982) 60.

34. Th. E. Wijsenbeek-Oldhuis, 'De twee gezichten op Delft', in: J.W.L. Blijmuisen, H.W. van Leeuwen en A.C.A. Wierchmann-Gommers (red.), *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992) 66.

kwaliteit brak het volksaardewerk gemakkelijk en bijgevolg was het verbruik groot. Ofschoon de 17e-eeuwse ontwerpers van Westerwalder aardewerk ook zogenaamde pronkstukken hadden gemaakt, maakten de Westerwalder producenten in de 19e eeuw toch vooral gebruiks- of volksaardewerk.

Volksaardewerk werd op basis van kleur naar regionale herkomst onderscheiden. Bruin aardewerk werd gemakshalve altijd 'Limburgs' genoemd, ofschoon dat niet betekende dat het ook in Limburg was gemaakt. Groengeglazuurd aardewerk werd 'Fries' of 'Gouds' genoemd.³⁵ Dit aardewerk was over het algemeen vrij goedkoop. Het Limburgs, Fries en Gouds tafelgoed en keukengerei was min of meer inwisselbaar, en de keuze werd vooral bepaald door de smaak en koopkracht van de klant. Behalve het aardewerken tafelgoed en keukengerei waren er ook meer gespecialiseerde producten, zoals de vuurvaste aardewerken kookpotten.

Tot aan de 19e eeuw werd er geen hardgebakken grès-aardewerk, zoals het Westerwalder, in Nederland gemaakt. In de loop van de 19e eeuw veranderde dat. Een van de eerste productiecentra was Tegelen bij Venlo. In 1812 werkten hier op een bevolking van 816 inwoners twaalf pottenbakkers met 40 knechts.³⁶ Halverwege de eeuw waren er vijftien pottenbakkerijen met 120 arbeiders.³⁷ In Tegelen kwamen vooral vreemde kooplieden het aardewerk ophalen. Deze Duitsers kwamen in het voorjaar, tegen Pasen, vooral uit Nassau en omgeving naar Tegelen en voeren vervolgens met speciale potschepen de Maas af.³⁸ In 1848 werd er buiten Wageningen een fabriek van Keuls aardewerk en bierkruiken aangelegd, waarvan het product, volgens de makers, in deugd en fraaiheid van bewerking volkomen kon wedijveren met het beste buitenlandse. Omstreeks 1874 werd er in Zwolle een fabriek van Keuls aardewerk opgericht.³⁹ Evenals in Tegelen waren de Westerwalders ook hier waarschijnlijk de voornaamste afnemers.

Het Westerwalder aardewerk week, zoals gezegd, van het overige aardewerk af vanwege het lucht- en waterdichte karakter. Ofschoon ook andere producten werden gemaakt, ging het bij het Westerwalder aardewerk toch merendeels om kannen en kruiken van grès. Stevigheid en ondoorbaarheid maakten de Duitse kannen uitermate geschikt om bier, wijn, olie of andere vloeistoffen in te bergen. Het aardewerk was ook bestand tegen de inwerking van zuur en zout, en dus geschikt voor het inleggen van groenten, vlees of vis. Het grès aardewerk was niet geschikt als kookgerei, omdat het niet boven een open vuur plaatselijk verwarmd kon worden zonder te barsten.⁴⁰ Het hardgebakken grès, waaronder het Westerwalder aardewerk, werd in Nederland 'Keuls' genoemd naar de plaats die, in de eerste eenhelft, de voornaamste overslaghaven van deze producten was. De kleur van het Keuls aardewerk was grijs, met blauwe decoraties.

Na de toename van de vraag in het midden van de 19e eeuw, begon later in de eeuw de vraag af te nemen. Het volksaardewerk voor keukengebruik kreeg in de 19e eeuw concurrentie van het geëmailleerde metaalwerk, dat in de mode kwam als keukengerei. De Westerwalder kruiken, die op grote schaal gebruikt werden voor mineraalwater, werden geleidelijk vervan-

35. De Kleyen, *Volksaardewerk in Nederland*, 30.

36. Ibidem, 44.

37. Agnes Lowe, 'Invoer te lande verboden'. Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857 (Hilversum 1995) 250.

38. De Kleyen, *Volksaardewerk in Nederland*, 44.

39. Ibidem, 60.

40. Ibidem, 76.

gen door glazen flessen. In deze periode kwam de gewoonte in zwang om extra koolzuur aan mineraalwater toe te voegen. Glazen flessen bleken beter in staat deze verhoogde hoeveelheid koolzuur vast te houden. Bovendien waren ze makkelijker te reinigen.⁴¹

De groothandelaren onder de Westerwalder aardewerkfabrikanten en Nederlandse producenten van voedingsmiddelen. Nederlandse producenten bestelden via deze groothandelaren kruiken en potten gemerkt met hun bedrijfsnaam. Deze werden bijvoorbeeld gebruikt voor gedestilleerd, boter, margarine, ansjovis, mosterd, zuur, ingemaakt fruit, rode kool, zuurkool, olie en zout. De potten en kruiken werden uitgegeven tegen statiegeld.⁴² Na 1900 maakte dit aardewerk gedeeltelijk plaats voor glas en blik.

Naast de groothandelaren waren er de kleinere handelaren. Deze kleinere handelaren bezochten aan het einde van de 19e eeuw hun vaste klanten eens in de vier weken. Omdat mensen vrij vaak nieuw aardewerk nodig hadden en de handelaren variatie aanbachten in hun assortiment, konden er vrij veel handelaren binnen een gebied van relatief geringe omvang actief zijn. Ofschoon aan het einde van de 19e eeuw de venters in toenemende mate concurrentie ondervonden van de winkels, werd hun handelsgebied toch niet beperkt tot het winkelarme platteland. Veel kopers vonden het nog steeds makkelijk om aardewerk aan huis te kopen. Dit gold vooral in de arbeiderswijken bij de steden, waar vrouwen door hun kleine kinderen of werk aan huis gebonden waren.⁴³ Doordat dezelfde handelaren met vrij grote regelmaat hun klanten bezochten, waren de Westerwalder wethouder vreemdelingen, maar toch geen onbekenden.

Ofschoon de Westerwalder voornamelijk handelden in grès, betekende dit niet dat ze hun activiteiten daartoe beperkten. De Westerwalder gingen er in de loop van de 19e eeuw toe over ook aardewerk uit Brussel, Luxemburg en Delft, grof aardewerk uit bijvoorbeeld Oldenburg, en houten producten uit Sauerland te verhandelen. Bovendien verkochten ze halverwege de vorige eeuw ook glas, minerale wateren, wasdoek, galanterieën, gewezen goederen, eau de cologne, en in mindere mate zeep, olie, blikwaren, schildertjes, en kledjes.⁴⁴ Als beroep vermelden de vroege bevolkingsregisters meestal 'koopman' of 'koopvrouw', vooral omstreeks 1850 nog veelal met de toevoeging 'in aardewerk' of 'in potten'. Later wordt deze toevoeging vaak weggelaten. Mogelijk is deze verandering in de vermelding een indicatie voor de verbreding van het assortiment waarin werd gehandeld.

Aan het einde van de 19e eeuw maakte een andere groep Duitse ambulante handelaren, die in textiel, de overstap naar het gevestigde winkelbedrijf.⁴⁵ Voor de aardewerkhandelaren is deze overgang naar de gevestigde winkelstand in Utrecht en Amsterdam niet teruggevonden. De vermelding 'winkelier' of 'winkelierster' werd in de eind 19e-eeuwse bevolkingsregisters bij de leden van deze groep niet aangetroffen. In de Utrechtse en Amsterdamse adresboeken van de eerste decennia van deze eeuw worden de familienamen ook niet bij de

41 Peter Zwaal, *Frisdranken in Nederland. Een toernooi om de eerste plaats* (Rotterdam 1993) 31.

42 Adria van der Meulen en Paul Smeets, 'Oosterhout als pottenbakkeriecentrum in de negentiende en twintigste eeuw', *Antiek, tijdschrift voor liefhebbers en kenners van oude kunst en kunstnijverheid* 24 (1989-90) I 2-25, II 63-87. Adria van der Meulen en Paul Smeets bezitten een omvangrijke collectie van dit gemerkte, laat-19e-eeuwse aardewerk. Ik wil hen bedanken voor inzage in deze collectie en hun uitvoerige toelichting. Zie ook de bestelling voor Wijnand Fockink, producent van gedestilleerd in Amsterdam: Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden, nr. w211.14034. Gewerbestatistiken in Amstel-Sellers I, 1861.

43 Plenge, *Westerwalder Huisserie*, 204.

44 *Ibidem*, 204.

45 R. Mielke, *Hollandse joodse groothandel in Nederland* (Zwolle 1993) 22.

winkeliers in glas en aardewerk teruggevonden. Mogelijk maakten enkelen wel een overgang naar de gevestigde winkelstand, maar bleven zij genoteerd staan als kooplieden. De grondleggers van de hedendaagse servieshuizen, zoals bijvoorbeeld de bekende Mobach in Utrecht of Pollmann in Arnhem, waren weliswaar van Duitse oorsprong, maar deze families behoorden niet tot de Westerwalders. Delft lijkt wat dit betreft niet op Utrecht en Amsterdam. Petrus Bender, een zoon van Catharine Geelhart, breidde de aardewerkhandel van zijn moeder uit. Aan het einde van de 19e eeuw bezat de familie Bender drie winkelpanden in Delft. Er is nog steeds een winkel van de familie Bender in Delft, die behalve aardewerk ook kristal, glas en porselein verkoopt.⁴⁶

Wanneer we de 19e eeuw als geheel overzien, dan kan eerst een uitbreiding van handelsmogelijkheden aan het begin van de eeuw worden geconstateerd, dan een sterke toename van de vraag en het aantal handelaren in het midden van de eeuw, gevolgd door een sterke afname aan het einde van de 19e eeuw. Deze fluctuaties had gevolgen voor het migratiepatroon van de Westerwalders.

Wijzigingen in het migratiepatroon en de samenstelling van de groep

Een streek waar migranten vandaan komen, wordt in de migratieliteratuur aangeduid als het 'afstotingsgebied'. De streek waar ze heen gaan heet het 'aantrekkingsgebied'.⁴⁷ Bij de aardewerkhandelaren zien we dat er in de 19e eeuw duidelijke en hechte banden bestonden tussen de afstotingsgebieden in het Westerwald en de aantrekkingsgebieden in Nederland. De Westerwalders in Utrecht kwamen, bijvoorbeeld, vooral uit de dorpen Ransbach en Baumbach (zie afl. 5, p. 108). Dit waren dorpen die de oudste traditie hadden in de langeafstands-aardewerkhandel. De band met Utrecht doet vermoeden dat dit één van de steden was, waar Westerwalders zich reeds vroeg permanent vestigden. De veel grotere groep Westerwalders in Amsterdam kwam zowel uit de kern van het afstotingsgebied, als uit verder daarbuiten gelegen plaatsen. Westerwalders in Delft kwamen uit het zuidoostelijke gedeelte van het afstotingsgebied, terwijl, bijvoorbeeld, de Westerwalders in Zwolle overwegend uit de buurt van Sessenhausen kwamen. In Maastricht woonden Westerwalders uit Höhr, een dorp dat meer bevolkt werd door aardewerkproducenten dan door handelaren. Mogelijk betrof het hier dan ook handelende producenten. Opvallend is dat de Westerwalders die in het *Algemeen Politieblad* voorkomen, omdat ze wegens gebrek aan middelen over de grens werden gezet, uit de periferie kwamen, en niet uit het kerngebied. Wellicht ging het hier om handelaren die, omdat ze zich pas laat in de eeuw op deze handel hadden toegelegd, genoeg moesten nemen met de afzetgebieden die de eerdere handelaren hadden laten liggen, met als gevolg een grotere kans op falen.

Het reispatroon van de Westerwalders, waarbij uit een bepaald dorp, of uit een groep dorpen, gereisd werd op één Nederlandse stad, werd rond het midden van de 19e eeuw bestendigd door het Duitse vergunningstelsel. Sommige Westerwalder trekhandelaren kregen reispapieren uitgereikt van de burgemeester van hun geboortedorp met daarop een vaste, voorgeschreven reisroute.⁴⁸ De reispapieren werden veelal afgegeven met een geldigheid van

46 M.B. Chonkowsky, 750 jaar migratie naar Delft. *Onderzoek en huizenoverzicht* (Leiden 1996) 67-68.

47 J. Lucassen en R. Peumans, *Nieuwskouers, aankomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994).

48 *Algemeen Politieblad* juni 1853 Neede, 263.



Abb. 5. Plaatsen waaruit Westerwalder aardewerkhandelaars in Nederland afkomstig waren (Koblenz en Diez Limburg zijn aangegeven ter oriëntatie) en de bronnen Geinlau, Fachingen en Selten.

een jaar. In Nederland werden de papieren door de lokale politie geïssueerd. Het verlopen van de papieren was op zichzelf geen grond voor uitzetting. De Vreemdelingenwet van 1849 bepaalde dat elke vreemdeling in Nederland mocht verblijven en werken zolang hij over voldoende middelen van bestaan beschikte en geen gevaar voor de openbare orde opleverde.⁴⁹ Bij het merendeel van de vreemdelingen die in de jaren vijftig van de 19e eeuw werden uitgezet, was de reden een gebrek aan middelen van bestaan. Slechts een enkeling werd uitgezet om andere redenen, zoals openbare dronkenschap.

Het Duitse vergunningstelsel impliceerde het vooraf vastleggen van de reisroutes. Het migratiepatroon en de samenstelling van de migrantengroep werden echter ook beïnvloed door andere Nederlandse en Duitse wet- en regelgeving. Tussen deze beide wetgevingen bestond een zekere wisselwerking. De oorsprong van de Duitse bemoeienis met de Westerwalder migranten was angst voor bedelarij. Behalve de aardewerkhandelaars had men daarbij ook de rondreizende muzikanten uit het Westerwald op het oog. De grootschalige kramerij in het Westerwald verwerd, volgens de lokale bestuurders, gemakkelijk tot bedelarij. In de 17e en 18e eeuw werd er door bestuurders veelvuldig geklaagd over bedelaars die zich voordeden als kramers. Om aan de uitwassen paal en perk te stellen en echte handelaars te kunnen onderscheiden van bedelaars werd aan het einde van de 18e eeuw het stelsel van reispassen en vergunningen ingevoerd en werd het venten door vrouwen en kinderen, wat volgens de lokale overheid het makkelijkst overging in bedelarij, verboden.⁵⁰

Vanaf 1816 was permanente migratie van vrouwen in principe toegestaan. Aan mannen was

49. Heijls, *Van vreemdeling tot Nederlander*, 37.

50. Piengle, *Westerwälder Hagiener*, 63-65.

dit slechts toegestaan voorzover ze ouder waren dan 23 jaar en zich niet onttrokken hadden aan de dienstplicht.⁵¹ Een gedeelte van de mannen zal tijdelijke migratie hebben voorgewend wanneer ze niet voldeden aan de vereiste leeftijd van 23 jaar.

Omdat de Nederlandse regering bang was dat Duitse migranten met bestemming Amerika in Nederlandse havens zouden stranden, verordende ze in 1817 dat deze migranten alleen tot het land werden toegelaten wanneer een Nederlands burger zich borg voor hen stelde. In 1828 werden deze maatregelen verscherpt. De migranten met overzeese bestemming moesten een visum hebben, ze moesten kunnen aantonen dat ze het benodigde reisgeld hadden en ze moesten een verklaring overleggen van de kapitein van het schip waarmee ze zouden reizen. Twee Nederlandse handelshuizen moesten zich borg stellen voor de kosten van hun openthoud.⁵² Deze voorschriften zullen er eveneens toe hebben geleid dat permanente migranten zich voordeden als tijdelijke migranten.

Ten aanzien van tijdelijke migratie, de zogenaamde 'landgangerij' met het oogmerk terug te keren, stelde de Nassause regering in 1811 dat een gehuwde handelaar slechts één van zijn zonen mocht meenemen, die bovendien de school ontgroeid moest zijn (ouder dan veertien jaar).⁵³ Gehuwde landgangers mochten hun vrouw niet meenemen, maar wel meiden en knechts. Ongehuwde landgangers mochten geen meiden meenemen.

In de jaren twintig van de 19e eeuw kwamen er talloze verzoeken van landgangers om toch hun vrouw mee te mogen nemen. Aangevoerd werd dat de vrouwen voor de uitoefening van het bedrijf onontbeerlijk waren. Vijf Baumbacher landgangers gaven te kennen dat ze in hun standplaatsen in Amsterdam, Rotterdam en Breda woningen hadden, net als in Baumbach. De vrouwen zouden hun woningen niet uitkomen behalve op marktdagen, wanneer er veel te verdienen viel. In eerste instantie werden verzoeken ingewilligd indien er nog geen kinderen waren, vervolgens kreeg men ook toestemming wanneer er kon worden aangevoerd dat er voor de kinderen, gedurende de ongeveer negen maanden dat de handelaars van huis waren, goede opvang was geregeld. Bij latere toestemmingen werd hieraan toegevoegd dat het jongste kind ouder dan één jaar moest zijn. Drie verzoeken, waarbij de kinderen twee, vier en zes maanden oud waren, werden afgewezen. Deze kinderen waren te jong om te worden meegenomen op reis, en ook te jong om van hun moeder te worden gescheiden, aldus de motivering.

Voor de opvang moest per kind een kostgeld worden betaald van 20 tot 25 Nassause guldens. Indien schoolplichtige kinderen werden meegenomen op reis, verzuimden zij tot zo'n 200 dagen van het jaar de school. Er werd dan een boete opgelegd van ongeveer 20 Nassause guldens. Indien de landgangers hun geldstraf niet konden betalen, werd bij de eerste overtreding de helft van het bedrag kwijtgescholden en konden ze de rest voldoen door tien dagen wegarbeid te verrichten.⁵⁴ De boetes waren dus lager dan het kostgeld, tenzij de kinderen kosteloos bij familie konden worden ondergebracht. In dorpen als Ransbach en Baumbach waren de mogelijkheden daartoe echter beperkt. De helft van de inwoners was op reis. De dorpen waren uitgestorven en de huizen algesloten.⁵⁵

In weerwil van de regelgeving werden veel vrouwen en kinderen zonder toestemming meegenomen op reis. Leraren meldten trouw het verzuim van kinderen, soms jaren aaneen,

51 Wolf-Helme Struck, *Die Auswanderung aus dem Herzogtum Nassau (1806-1866)* (Wiesbaden 1966) 9.

52 Struck, *Die Auswanderung aus dem Herzogtum Nassau*, 17 en 26.

53 Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, w 241-345; Baaden, *Landgänger*, 13.

54 Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, w 241-345; Baaden, *Landgänger*, 26.

55 Baaden, *Landgänger*, 8.

waarna de boetes in enkele gevallen waren opgelopen tot honderden guldens.⁵⁶ Dit stimuleerde ongetwijfeld sommige Westerwalders om maar helemaal niet meer naar hun geboortestreek terug te keren. Midden vorige eeuw werden de regels versoepeld en kregen landgangers toestemming hun schoolplichtige kinderen mee op reis te nemen.⁵⁷

In de 19e eeuw reisden de meeste trekhandelaren alleen of met andere handelaren, maar nooit met hun gezinnen. De Westerwalder handelaren vormden in dit opzicht een uitzondering omdat ze reisden in groepen van mannen en vrouwen, met meiden en knechts, en met reeds volwassen én kleine kinderen. In juni 1853 werd de gehuwde Anna Maria Hemmerle uitgewezen, die reisde zonder haar man, maar in het gezelschap van haar drie kinderen van acht, vier en één jaar.⁵⁸ Catharina Wirth, geboren in Wirscheid in Nassau, werd in 1852 uitgewezen met haar twee onechte kinderen van tien en twee jaar, waarvan de oudste liep te spelen op een harmonica.⁵⁹ In juni 1853 werden wegens gebrek aan middelen van bestaan uitgewezen Pieter, Christiaan, Catharina, Johan en Margaretha Pfenning⁶⁰ en vijf kinderen van twaalf, acht, vijf, vier en twee jaar.⁶¹ De groep valt op in het *Algemeen Politieblad* door zowel de samenstelling als omvang. Behalve bij de Westerwalder aardewerkhandelaren komt het reizen in familiegroepen in het midden van de 19e eeuw alleen voor bij handelaren in rood krijt,⁶² bij muzikanten, en bij wat omschreven wordt als gevaarlijke en vagebonderende troepen.⁶³

Niet als bij andere 19e-eeuwse trekhandelaren vinden we bij de aardewerkhandelaren min of meer formele samenwerkingsverbanden. Een dergelijk verband werd een 'compagnie' genoemd wanneer zij bestond uit verwanten, en een 'colonne' wanneer zij bestond uit een baas met meerdere knechts.⁶⁴ De aardewerkhandelaren kenden beide vormen, zonder een strikt onderscheid tussen compagnie en colonne. Een handeldrijvend echtpaar werd afwisselend bijgestaan door jongere broers of zussen, door neven en nichten en door meiden en knechts.

Meiden en knechts werden door de reeds in Nederland gevestigde Westerwalders in het afstoftingsgebied gerecruiteerd. De meiden en knechts, die soms familie van elkaar waren, soms familie van hun werkgever, waren niet nadrukkelijk aan een handelaar gebonden. Het ene jaar werkten ze voor de ene handelaar, het andere jaar voor een andere. Meiden en knechts huwden wanneer ze eind twintig waren onderling, en begonnen een huishouden en een eigen handel in aardewerk met knechts en meiden. Naarmate een echtpaar ouder werd en hun kinderen opgroeiden, kwam de leeftijd van de meiden en knechts, waarvan er immers steeds nieuwe kwamen, dichterbij die van de eigen kinderen te liggen. De eigen kinderen

56 Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, w 241-345.

57 Ibidem, w 241-413.

58 *Algemeen Politieblad* juni 1853 Kampen, 430.

59 Ibidem, 1852 Venlo, 233.

60 Respectievelijk 42, 24, 42, 17 en 22 jaar oud.

61 *Algemeen Politieblad* juni 1853 Breda, 344.

62 Mij is niet geheel duidelijk wat rood krijt was. De handelaren kwamen uit België. Het is niet onlogisch om aan te nemen dat zij uit de streek kwamen waar het 'rood krijt' werd gedolven. Het kan zijn dat er met rood krijt de fijne, veelge zandlaarde werd bedoeld die ook wel 'Brussebe aarde' of 'Brussels zand' werd genoemd en die rood van kleur was. Het Brussels zand werd gebruikt als schuurmiddel. Het zou ook kunnen gaan om krijt dat werd gebruikt in de huizenbouw, voor de cementbereiding, of in de landbouw, als meststof. In beide laatste gevallen zou echter een ander migratiepatroon worden verwacht dan het reizen in familiegroepen. Juigende kleinschaligheid lijkt te impliceren.

63 *Algemeen Politieblad*, jaren vijftig en zestig. Zie ook: Leo Lucassen, *En men woont hen zigeuners ... De geschiedenis van Kathamsch, Utsari, Luvani en Suti in Nederland (1750-1944)* (Amsterdam 1990) 361.

64 Peter Höher, *Heimat und Fremde. Wanderhändler der oberen Saarländes* (Münster 1985) 124. Zie ook: Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee, 114*; W.H.Th. Krüppenberg (red.), *De Teuten. Buitengangers van de Krimpen* (Eindhoven 1974).

huwden vervolgens met de meiden en knechts. Klaarblijkelijk was er sprake van weinig of geen standsverschil.

Behalve de wet- en regelgeving in het afstotings- en aantrekkingsgebied, hadden ook andere gebeurtenissen hun weerslag op het migratiepatroon. Zo maakten omstreeks 1805 meerdere handelaars gebruik van de verarring die dit tijdvak kenmerkte om, voorzien van de juiste passen en vergunningen, en de regelgeving ten spijt, in het gezelschap van hun vrouwen en kinderen af te reizen naar Nederland. Lokale bestuurders vermoedden dat het hier ging om permanente migratie. Omdat zij vreesden dat de bedelarij hierdoor zou toenemen, werd vervolgens de controle op passen verscherpt en werd strenger de hand gehouden aan het verbod op het meereizen van vrouwen en kinderen.

De migranten die als groep in 1805 het Westerwald verlieten lijken, althans gedeeltelijk, hun schreden naar Utrecht te hebben gericht. Het aantal vreemde kooplieden in aardewerk was in 1806 zo groot dat de Utrechtse bestuurders het wijs achtten er een speciaal patentregister aan te wijden.⁶⁵ Mogelijk was dit ook bedoeld om het toezicht op vreemde handelaars te vergemakkelijken. Het register bevat 99 kooplieden met aardewerk: 59 mannen en 40 vrouwen. In Delft, en ook in andere steden zoals Den Bosch, werden de 'vreemde rondlopers met potten' niet in een afzonderlijk register opgenomen. Hun aantal was dan ook kleiner. Het Delftse patentregister van 1809-1811 telt acht Westerwalders; drie mannen en vijf vrouwen.⁶⁶

Het handelsseizoen van de aardewerkverkopers was de zomer. Ze gingen in november terug naar het Westerwald. Met Kerstmis waren de dorpen overvol, waarna de handelaars in maart weer afreisden.⁶⁷ Overigens verlieten lang niet alle Westerwalders Nederland; 25 tot 50 procent van de migranten bleef in het midden van de 19e eeuw in Nederland. Het hoogtepunt van de seizoensmigratie van aardewerkhandelaars vormden de jaren vijftig en zestig van de 19e eeuw. Na 1866 werd de migratie van de katholieke Westerwalders aangewakkerd door hun wens de protestantse Pruisische overheersing te ontvluchten. Daarna nam de seizoensmigratie af. Een reden hiervoor was dat er, ten gevolge van de industrialisatie van Duitsland, meer werk kwam in de buurt van het Westerwald. Voorts bleven er steeds meer Westerwalders permanent in Nederland.

De overgang van seizoensmatige naar permanente migratie wordt weerspiegeld in de geboorteplaatsen van de kinderen van de Westerwalders. Kinderen van de Delftse groep kwamen tot ongeveer 1837 in het Westerwald ter wereld. Daarna werden er kinderen afwisselend in Delft en in het Westerwald geboren. Dit patroon van afwisselende geboorten in de plaats van herkomst en die van bestemming zette zich in Delft voort tot de jaren vijftig. Op basis van het Utrechtse bevolkingsregister kan worden vastgesteld dat de leden van de groep die zich omstreeks 1805 in Utrecht ophield, aan het einde van de 18e eeuw in het afstotingsgebied waren geboren. Hun oudere kinderen kwamen eveneens daar ter wereld, terwijl de jongere kinderen na ongeveer 1810 in Utrecht werden geboren. Voor de Amsterdamse groep lijkt permanente vestiging van latere datum te zijn. De kinderen werden tot eind jaren vijftig, begin jaren zestig in Duitsland geboren en pas daarna in Amsterdam. Seizoensmigratie en permanente vestiging bestonden tot 1860 naast elkaar. Na 1860 nam de seizoensmigratie af en werden in Amsterdam, Utrecht en Delft de kinderen in het aantrekkingsgebied geboren.

⁶⁵ GA Utrecht, Catalogus archief 1795-1813 nr. 40, 'Alphabetisch register van afgegeven patenten aan vreemde ketelboeters en kooplieden in aardewerk 1806'.

⁶⁶ GA Delft, Stadsarchief 2e afd. 92, Patentregister 1809-1811.

⁶⁷ Pleuge, *Westerwälder Hauswaren*, 190.

Conclusie

In de 19e eeuw was er in Nederland niet één Duitse gemeenschap, maar waren er verschillende, gescheiden Duitse gemeenschappen. In dit artikel is één van deze gemeenschappen beschreven. De Westerwalders woonden geconcentreerd in een aantal Nederlandse steden en vormden daar een hechte groep. Door het bestaan van seizoensmigratie, naast permanente migratie, bleef er een band met het Westerwald, het afstotingsgebied, bestaan. In het midden van de 19e eeuw nam de vraag naar Westerwalder aardewerk toe, breidde de omvang van de groep handelaren zich uit en verbeterden de transportmethoden. Aan het einde van de 19e eeuw liep de vraag naar het Westerwalder aardewerk sterk terug omdat er vervangende producten kwamen. De migratie uit het Westerwald kwam tot een einde omdat de werkgelegenheid in het Westerwald toenam. Na drie generaties lang als hechte groepen te hebben bestaan vielen de Westerwalder gemeenschappen in Nederland tenslotte uiteen.

Niet bij alle Duitse gemeenschappen in Nederland zal het groepsvormingsproces langs dezelfde lijnen zijn verlopen. Of zich groepsvorming heeft voorgedaan onder mensen uit éénzelfde afstotingsgebied kan echter slechts worden vastgesteld nadat de namen van de verschillende plaatsen van herkomst zijn gelokaliseerd. Toevallige vondsten, zoals die van het steengoed in Delft, kunnen daarbij een belangrijke attenderende rol spelen.